

ՄԵԿ ԷՋ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ԳՐՔԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1980-ական թվականներ)

ԱՐԹՈՒՐ ԱՎԱԳՅԱՆ

Հայ նոր և նորագույն գրքարվեստը պատմական որոշակի ուղի է անցել, որի ընթացքում եղել են ինչպես վերելքի ու ծաղկման, այնպես էլ անկման, լճացման շրջաններ: Նման դժվարին ժամանակահատված կարելի է համարել անցյալ դարի 70-ական, մասամբ՝ 80-ական թվականները, երբ հրատարակչական գործի ընդհանուր վատթարացման պայմաններում գրքի նկարագարդման և գեղարվեստական ձևավորման մշակույթը Հայաստանում ճգնաժամի առջև էր կանգնել: Թեև այդ տարիներին քիչ չէին ազգային գրքարվեստի բնագավառում հանդես եկող շնորհալի արվեստագետները, և լույս էին տեսնում գեղեցիկ ձևավորված, բարձրաճաշակ հրատարակություններ ևս, ընդհանուր մակարդակը հուսադրող չէր, և ընթերցողի դատին հանձնվող գրքերը մեծ մասամբ, իրոք, «ստեղծագործական ներշնչումից զուրկ, տառային և զարդանախշային միօրինակ, գորշ շտամպներով կնքված անփույթ, անճարտար տեսք ունեին»¹:

Այս հոդվածի շրջանակներում մտադիր չենք անդրադառնալու այդ իրադրության պատճառներին ու մանրամասներին, մանավանդ որ դա հանգամանորեն արված է արվեստագիտության դոկտոր Ա. Աղասյանի՝ արդեն վկայաբերված մենագրության մեջ²: Մեզ համար ուշագրավ է այն արձագանքը, որն այս կապակցությամբ առաջացավ Հայաստանի գեղարվեստական կյանքում: Ինչպես վկայում է ժամանակի մամուլը, հայ գրքի ճակատագիրը, նրա ներկան և ապագան մեծապես մտահոգել էին շահագրգիռ հասարակայնությանը: Մասնավորապես, 1980-ական թվականներին այդ խնդրին վերաբերող մի շարք հոդվածներ և նյութեր հրապարակվեցին Խորհրդային Հայաստանի գեղարվեստական գլխավոր պարբերականի՝ «Սովետական արվեստ» ամսագրի էջերում: Մտքերի փոխանակությունն ու ծավալված բանավեճը, որին մասնակից դարձան թե՛ գրքարվեստի անվանի վարպետներ, թե՛ գեղարվեստական քննադատներ և թե՛ պետության ու հանրության ներկայացուցիչներ,

¹ Ա. Աղասյան, Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, 2009, էջ 168:

² Նույն տեղում, էջ 167-168:

գեղարվեստական կյանքի պատմության հիշարժան մի դրվագ են կազմում՝ միևնույն ժամանակ առնչվելով մեր օրերին:

Նշված հրապարակումների շարքում առաջինը թատերագետ Լևոն Խալաթյանի հոդվածն էր՝ նվիրված մանկական գրքի ձևավորման խնդիրներին³: Չնայած իր գործնական ուղղվածությանն ու ժանրային ձևաչափին՝ այն արժարժում էր տեսական, սկզբունքային բնույթի հարցեր, որոնք պետք է քննարկվեին հանդեսի հաջորդ համարներում նույնպես: Գրքի ստեղծման գործընթացում առանցքային դեր վերապահելով նկարչին, ըստ այդմ էլ նրան օժտելով բացառիկ պատասխանատվությամբ ընթերցողի առջև՝ հեղինակը կարևորում է գրական ու գեղարվեստական կերպարների փոխհարաբերության, տարիքային ընկալման առանձնահատկությունների, պլաստիկական ձևի խնդիրները: Գրքի ստեղծման պրոցեսը համեմատվում է ճարտարապետության հետ, որի համար էական են աշխատանքային յուրաքանչյուր փուլ ու կառուցվածքային տարր: Հիշեցնենք, որ այդ զուգահեռը դեռևս 1920-ական թվականներին իր հետևողական հիմնավորումն էր ստացել ռուս ականավոր գրաֆիկ, գրքի խոշոր տեսաբան Վլադիմիր Ֆավորսկու աշխատություններում, ով գիրքը դիտարկում էր իբրև գեղարվեստական միասնական օրգանիզմ: Հայ իրականության մեջ Ֆավորսկու հայեցակարգը փայլուն հետևորդներ ունեցավ ի դեմս նկարիչներ Հակոբ Կոջոյանի, Տաճատ Խաչվանքյանի և ուրիշների, ովքեր ոչ միայն նկարագարողում էին գիրքը, այլև ամբողջությամբ մշակում դրա պլաստիկական համակարգը: Տրամաբանական է, որ հենց այդ շրջանի՝ 1920–1930-ական թվականների ազգային գրքարվեստը, այսպես կոչված չարենցյան գիրքը, հոդվածում մատնանշվում է որպես օրինակ, գեղարվեստական կատարելության չափանիշ: Չանտեսելով գրքարտադրության տեխնիկական կողմը՝ հեղինակը, այդուհանդերձ, առաջնություն է տալիս ստեղծագործական հղացմանն ու լուծմանը, արվեստագետի անձին, գրական երկի «շունչը, ռիթմը, ոգին» ըմբռնելու և կերպավորելու նրա կարողությանը:

Մեկ տարի անց՝ 1983-ին, «Սովետական արվեստ»-ի խմբագրությունը «կլոր սեղան» է հրավիրում՝ հայ գրքարվեստի ժամանակակից վիճակը համակողմանի քննարկելու, ոլորտի խնդիրներն ու հեռանկարները պարզելու, հանրության ուշադրությունը դրանց վրա հրավիրելու նպատակով: Քննարկմանը մասնակցում են արվեստաբան Նոնա Ստեփանյանը, նկարիչներ Գրի-

³ Տե՛ս Լ. Խալաթյան, Ինչպես են նկարագարվում մանկական գիրքը // ՍՍՀՄ, 1982, № 7, էջ 15–24:

գոր Խանջյանը, Արա Բեքարյանը, Վահրամ Խաչիկյանը, Հենրիկ Մամյանը, Վարուժան Վարդանյանը և այլք, իսկ նյութերը «Եթե գրքի ձևավորումը արվեստ է...» բանավիճական վերնագրով տպագրվում են հանդեսում⁴:

Այս անգամ դժգոհությունն ուղղելով ոչ միայն ու ոչ այնքան գրքի ձևավորման ոլորտում ստեղծագործող նկարիչներին, որքան մասնագետներ պատրաստող և գրքարտադրությամբ զբաղվող կառույցներին ու պետական մարմիններին՝ քննարկման մասնակիցները շոշափում են հարցերի լայն շրջանակ, որի կենտրոնում նկարիչ-հրատարակիչ համագործակցության հիմնահարցն է: Ինչ խոսք, այն հանգամանքը, որ Հայաստանի գեղարվեստական միակ բուհի՝ Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտի, գրաֆիկայի ամբիոնը չէր գործել շուրջ երեք տասնամյակ (1956–1983 թթ.), վերաբացվելուց հետո էլ չունեի հրատարակչական մասնագիտացում, այսինքն՝ մասնագետների պակասը, հրատարակչությունների ոչ բավարար, նույնիսկ աղքատիկ նյութատեխնիկական բազան, տպագրության ցածր որակը տալիս էին արդարացի դժգոհության հիմք: Սակայն բանավեճի կազմակերպիչները ձգտում էին խոսակցությունը վերադարձնել ստեղծագործական ոլորտ՝ հասկանալու, նախ և առաջ, նկարիչների անելիքները գրքարտադրության բնագավառում, պարզելու նրանց մեղավորության չափն ու բաժինը: Ահա, օրինակ, ինչ է գրում այդ առիթով հանդեսի խմբագրությունը ներկայացնող Գ. Խանջյանը. «Այսօր մեզանում չկան իրար հաջորդող, իրար լրացնող ու զարգացնող նվաճումներ, չկա հարաճուն մի ընթացք, որ ապահովի մեր համընթաց քայլեր մարզի համաշխարհային առաջադիմության հետ: Ժամանակին Հակոբ Կոջոյանի, Տաճատ Խաչվանքյանի ձևավորումներն ու նկարազարդումները, ցավոք, չունեցան և գուցե չէին էլ կարող ունենալ իրենց վայել հրատարակչություններ: Եվ, այնուամենայնիվ, մեզ համար օրինակելի են մնում «Գիրք ճանապարհի», «Սայաթ-Նովա», «Արա Գեղեցիկ» և ուրիշ գրքերի նրանց ձևավորումները՝ մեր հրաշալի վարպետների ինքնօրինակ այդ ստեղծագործությունները: Իսկ հիմա, երբ հնարավորություններն անհամեմատ մեծացել են, մենք չենք կարող թվարկել գրքի ձևավորմամբ, նկարազարդմամբ նույնպիսի հաջողությամբ զբաղվող նկարիչների, գրքի ինժեներների շատ անուններ»⁵:

Բնավ պատահական չէ, որ գրքի ինժեներներն այստեղ հիշատակվում են նկարիչների կողքին: Դա վկայում է գրքարվեստի որոշակի ըմբռնման,

⁴ Տե՛ս ՍՍՀՄ // 1983, № 12, էջ 16–23:

⁵ Նույն տեղում, էջ 17:

ստեղծագործական հայեցակարգի մասին: Գ. Խանջանը ևս գիրքը դիտարկում է իբրև գեղարվեստական առումով միասնական երևույթ, որում հավասարապես կարևոր են կառուցվածքային բոլոր տարրերը, իսկ նախագծողը կամ այլ կերպ ասած՝ ինժեները և նկարիչը հաճախ նույն դեմքն է: Կրկնենք, որ գրքի գեղարվեստական նախագծման, գրքային դիզայնի հիմքում ընկած նման ըմբռնման կողմնակիցներ էին Հ. Կոջոյանն ու Տ. Խաչվանքյանը, որոնց ձևավորումներն օրինակելի են որակվում:

Զարմանալի կլիներ, եթե, արձանագրելով գրքարվեստի ասպարեզում եղած բացերը, քննարկման մասնակիցները չառաջարկեին գործնական քայլեր՝ հայրենական հրատարակությունների որակը բարելավելու, ստեղծագործական դժվարությունները հաղթահարելու և փակուղուց դուրս գալու համար: Առաջ են քաշվում, մասնավորապես, Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտում տպագրության բաժին հիմնելու, գրքերի նկարազարդման ու ձևավորման պարբերական ցուցահանդեսներ, ինչպես նաև մրցույթներ կազմակերպելու, միջմասնագիտական շփումներն ընդլայնելու՝ իրենց կենսունակությունն ամենուրեք ապացուցած գաղափարները:

Գրքի հիմնախնդիրներին նվիրված քննարկումը շարունակություն է ստանում ամսագրի հաջորդ տարվա՝ 1984 թվականի երկու համարներում: Խնդրո առարկայի և «կլոր սեղան»-ի արդյունքների վերաբերյալ իր նկատառումներն է հայտնում Հայաստանի հրատպետկոմի նախագահի առաջին տեղակալ Բակունց Անանիկյանը: Դիմելով վիճակագրական տվյալներին՝ նա պաշտպանության տակ է առնում հրատարակիչներին և առավել լավատեսական պատկեր ներկայացնում նախորդ բանախոսների համեմատությամբ: Դրա հետ մեկտեղ նա խոստովանում է, որ բանավեճի կողմերը յուրովի «պարտք են» միմյանց՝ նկարիչները գեղարվեստական, հրատարակիչները՝ տպագրական որակի համար, ուստի հայ գրքարվեստի «...վաղվա օրը կախված է հրատարակիչ-նկարիչ համագործակցությունից»⁶:

Մեզ հետաքրքրող հրապարակումների շարքում հարցադրումների ընդգրկմամբ աչքի է ընկնում լրագրող և գեղարվեստական քննադատ Կարեն Միքայելյանի հոդվածը՝ «Գրքի ձևավորման պարադոքսներից» վերտառությամբ⁷: Անմիջապես հաջորդելով խմբագրականին՝ այն բացում է հանդեսի հերթական համարը, ինչն ինքնին արդեն վկայում է թեմային տրվող կարևո-

⁶ Բ. Անանիկյան, Հայ գրչության և կերպարվեստի դաշինքը // ՍՍՀՄ, 1984, № 2, էջ 22:

⁷ ՍՍՀՄ, 1984, № 10, էջ 3-13:

րության մասին: Հեղինակը նոր հորիզոն է որոնում հիմնահարցն իմաստավորելու, նրա բուն էությանը մոտենալու համար: Նա վստահ է, որ գիրքը և հատկապես մանկական գիրքը ոչ միայն կարելի է, այլև հարկ է նկարագարողել՝ հակառակ XX դարի առաջին կեսին տարածում գտած այլընտրանքային տեսակետների (սրանց ակունքներում հիշատակվում է ռուս գրող և գրականագետ Յուրի Տինյանովի անունը): Նախքան պատկերագրողում կամ ձևավորում իրականացնելը, սակայն, կոչ է արվում ուսումնասիրել գրքի հասցեստիորոջը՝ ընթերցողին, որը, չգիտես ինչու, բոլորովին անտեսվել է թե՛ ժամանակակից հրատարակիչների և գրքարվեստով զբաղվող նկարիչների, թե՛ նախորդ բանախոսների կողմից: Շարադրանքում չի ճշգրտվում, թե ինչպես պետք է իրականացվի այդ ուսումնասիրությունը, բայց ընդգծվում է, որ «ընթերցողն է այն բևեռը, որտեղ ի մի են գալիս պրոբլեմի բոլոր գծերը» (էջ 4):

Հեղինակի մյուս ինքնատիպ դրույթն այն է, որ յուրաքանչյուր ձևավորում պահանջում է ի՛ր մեկնաբանին, ի՛ր նկարչին, որի գեղարվեստական մտածողությունը, ոճը համահունչ են տվյալ գրական աղբյուրին: Մինչդեռ հրատարակությունները, հոդվածագրի համոզմամբ, հաճախ չեն էլ պատկերացնում, թե կոնկրետ ու՛մ պիտի պատվիրեն ձևավորումը՝ կատարելով պատահական, գեղագիտական տեսանկյունից չպատճառաբանված ընտրություն: Այստեղից բխում է այն միտքը, որ հրատարակիչները պետք է ճանաչեն գրաֆիկայի տվյալ բնագավառում հանդես եկող բոլոր քիչ թե շատ երևելի արվեստագետներին, ճիշտ այնպես, ինչպես նկարիչը պետք է իմանա պատկերագրող կամ ձևավորվող գրական երկը: Դա է, որ, ըստ քննադատի, «...թույլ կտա հաղթահարել գեղարվեստական գրականության նկարագարողելու (ավելացնենք՝ նաև ձևավորելու – Ա. Ա.) ճգնաժամը, որ տևում է արդեն քանի-քանի տարի» (էջ 5):

Վերլուծության ենթարկելով ժամանակակից հայ գրքարվեստի մի շարք նմուշներ՝ հոդվածագիրն առանձնակի ուշադրության է արժանացնում գրական սկզբնաղբյուրի և պատկերագրողման կերպարային ու ոճալեզվական ներդաշնակության, տառատեսակի ճիշտ ընտրության, շարվածքի, նկարների և լուսանցքների գրագետ հարաբերակցման, այսինքն՝ դարձյալ գրքի ամբողջական գեղարվեստական կերպարի մշակման հարցերը: Նա շեշտում է, որ պլաստիկական համարժեք արդյունքը ծնվում է գրական երկը խորությամբ ընկալելու, մտքի կաղապարները հաղթահարելու ճանապարհին: Ընդ որում տպագրության որակին երկրորդական տեղ է տրվում: «Ի վերջո, – նկատում է

հեղինակը, – 20–30-ական թվականների դժվարին շրջանում հրատարակվում էին, չէ՞, թեև ոչ բարձր որակի, սակայն հիանալի ձևավորված գրքեր» (էջ 4):

Քննարկումն ամփոփվում էր Խնկո-Ապոր անվան հանրապետական մանկական գրադարանի աշխատակցուհիների՝ վերստին մանկական գրքին վերաբերող հարցազրույցով, որը, ըստ էության, ընթերցողի անունից արտահայտվելու հնարավորություն էր՝ ի համալրում մասնագետների հնչեցրած կարծիքների: Այսպիսով, «Սովետական արվեստ»-ի խմբագրությունը դիմում էր լայն լսարանի, և դա, անկասկած, հասարակական որոշակի պահանջմունքի արդյունք էր: Գրքարվեստի խնդիրներին նվիրված այս քննարկման ու բանավեճի մշակութային համատեքստն առավել հստակ է ուրվագծվում, երբ հաշվի ես առնում, մի կողմից, 1980-ական թվականներին Հայաստանում լույս ընծայվող հրատարակությունների մեծ տպաքանակները, հասանելիությունը զանգվածային ընթերցողին, իսկ մյուս կողմից՝ հանդեսի ակտիվ, գործուն դերակատարությունը հանրապետության գեղարվեստական կյանքում: Անշուշտ, բարձրաձայնած խնդիրների մի մասն այժմ կորցրել է իր հրատապությունը, բայց մյուսներն արդիական են նաև մեր օրերում, երբ առկա տպագրական համակարգն ընձեռում է գրականությունն ու կերպարվեստը երկխոսության հրավիրելու նորանոր հնարավորություններ: Ժամանակակից հայ գրքի գեղարվեստական ակունքները, գիր-պատկեր գրաֆիկական հարաբերությունները, գիրքն իբրև միասնական պլաստիկական միավոր և մասնագիտական համագործակցության դաշտ. ասիա այն հարցերից մի քանիսը, որոնք այսօր էլ արդիական ու հրատապ են:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Անցյալ դարի 70-ական, մասամբ 80-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանում հրատարակչական գործի ընդհանուր վատթարացման պայմաններում գրքի նկարագարդման և գեղարվեստական ձևավորման ասպարեզում նկատվեց ճգնաժամ: Իրավիճակն առաջ բերեց հասարակական լայն արձագանք, որը վերաճեց բանավեճի Հայաստանի գեղարվեստական գլխավոր պարբերականի՝ «Սովետական արվեստ» ամսագրի էջերում:

Հոդվածում քննության են առնվել այդ բանավեճի տեսական և գործնական որոշ ասպեկտներ:

Բանալի բաներ – գրքի նկարագարդում, Խորհրդային Հայաստան, բանավեճ, «Սովետական արվեստ» ամսագիր:

СТРАНИЦА ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО СОВЕТСКОГО КНИЖНОГО ИСКУССТВА (1980-ЫЕ ГОДЫ)

АРТУР АВАКЯН

В 70-х, отчасти – 80-х годах прошлого столетия в искусстве книжного оформления Советской Армении наметился кризис, связанный с общим упадком издательского дела в республике. Ситуация вызвала широкий общественный резонанс, вылившийся в дискуссию на страницах главного печатного органа в художественной жизни Армении – журнала “Советакан арвест”.

В статье рассмотрены некоторые теоретические и практические аспекты данной дискуссии.

Ключевые слова – книжное оформление, Советская Армения, дискуссия, журнал “Советакан арвест”.

A PAGE FROM THE HISTORY OF SOVIET ARMENIA ON BOOK ART (1980S)

ARTHUR AVAKYAN

In the years of 1970s and some of the 1980s book design and illustration in Soviet Armenia entered a crisis as the conditions of its publishing industry in general worsened. The public interest in the issue was considerable. This led to various debates and discussions on the problem, which were published in «Sovetakan Arvest», the magazine covering art issues.

Avakian in this article considers certain theoretical and practical features of these discussions.

Key words – Book illustration, Soviet Armenia, debate, «Sovetakan Arvest» a monthly magazine.